

ĐA DẠNG HỌ CÀ PHÊ Ở XÃ CHÂU HOÀN VÀ DIÊN LÂM THUỘC KHU BẢO TỒN THIÊN NHIÊN PÙ HUỐNG, NGHỆ AN

NGUYỄN THANH TÚ, PHẠM HỒNG BAN
Trường Đại học Vinh

ĐỖ NGỌC ĐÀI
Trường Đại học Kinh tế Nghệ An

Trong ngành thực vật hạt kín thì họ Cà phê (Rubiaceae) là họ lớn với khoảng 611 chi và 13.150 loài, các loài trong họ này chủ yếu phân bố ở vùng nhiệt đới và cận nhiệt đới ít khi phân bố ở vùng ôn đới [7]. Việt Nam là nước nằm trong khu vực nhiệt đới, do đó họ Cà phê (Rubiaceae) rất đa dạng và phong phú, hiện biết với khoảng 90 chi và 430 loài [5]. Các loài trong họ Cà phê (Rubiaceae) chủ yếu là những cây gỗ thấp, cây bụi hay nửa bụi, đôi khi là cây thân thảo hay cây dây leo, chúng là thành phần chủ yếu tạo thành tầng cây thấp trong rừng. Nhiều loài cây trong họ này được sử dụng trong nhiều lĩnh vực của đời sống con người như y học, thực phẩm, nhuộm, công nghiệp chế biến gỗ...[1]. Với diện tích vùng lõi là 40.127,7 ha, Khu Bảo tồn thiên nhiên (BTTN) Pù Huống thuộc khu vực Bắc Trường Sơn với nhiều kiểu rừng nên hệ động thực vật rất phong phú và đa dạng. Hiện nay, đã xác định được 1.137 loài thuộc 185 họ thực vật bậc cao có mạch, trong đó họ Cà phê (Rubiaceae) có khoảng 37 loài. Hai xã Châu Hoàn và Diên Lâm, huyện Quỳnh Châu (nằm trong vùng lõi Khu BTTN Pù Huống), Nghệ An với diện tích trên 7.000 ha thuộc 6 tiểu khu. Hệ thực vật nơi đây chưa được nghiên cứu nhiều, đặc biệt là đa dạng loài của các họ. Bài báo này cung cấp những dẫn liệu về họ Cà phê (Rubiaceae) ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lâm thuộc Khu BTTN Pù Huống, góp phần vào cơ sở khoa học cho việc bảo vệ loài và sinh cảnh.

I. VẬT LIỆU VÀ PHƯƠNG PHÁP NGHIÊN CỨU

Đối tượng là các loài thuộc họ Cà phê (Rubiaceae) phân bố ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lâm thuộc vùng lõi Khu BTTN Pù Huống, Nghệ An. Thời gian được thực hiện từ tháng 10 năm 2014 đến tháng 5 năm 2015.

Mẫu vật được thu thập theo phương pháp nghiên cứu của Nguyễn Nghĩa Thìn (2008) [8].

Định loại được thực hiện với việc sử dụng phương pháp hình thái so sánh, dựa vào các tài liệu của Phạm Hoàng Hộ (2000) [2], Thực vật chí Trung Quốc (2003) [7],...

Đánh giá tính đa dạng của các loài, đa dạng về yếu tố địa lý theo Nguyễn Nghĩa Thìn (2008) [8]. Đánh giá tính đa dạng về dạng sống theo Raukiaer (Raukiaer, 1934) [6].

Xác định giá trị của các loài theo phương pháp đánh giá nhanh có sự tham gia (PRA) và các tài liệu liên quan [1], [3], [4].

II. KẾT QUẢ NGHIÊN CỨU VÀ THẢO LUẬN

1. Đa dạng loài họ Cà phê ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lâm

Qua điều tra, thu thập mẫu loài họ Cà phê ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lâm thuộc khu BTTN Pù Huống, Nghệ An đã xác định được 71 loài thuộc 22 chi. Trong đó, xã Châu Hoàn có 60 loài và xã Diên Lâm có 56 loài.

Bảng 1

Danh lục loài họ Cà phê ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lãm thuộc khu BTTN Pù Huống

TT	Tên khoa học	Tên Việt Nam	DS	YTĐL	GTSD	PB
1	<i>Adina pilulifera</i> (Wall. ex Don) Benth.	Gáo nước	Mi	5,4	M,T	a,b
2	<i>Aidia pycnantha</i> (Drake) Tirveng.	Găng sai hoa	Me	6	T	a,b
3	<i>Canthium horridum</i> Blume	Găng gai	Mi	4	M,Ed	a,b
4	<i>Coffea arabica</i> L.	Cà phê chè	Mi	7	M,Ed	a,b
5	<i>Fagerlindia depauperata</i> (Drake) Tirv.	Găng nghèo	Na	6		a,b
6	<i>Hedyotis macrosepala</i> (Pitard) Phamh.	An điền đài to	Ch	4,5		a
7	<i>Hedyotis microcephala</i> Pierre ex Pitard	An điền đầu nhỏ	Ch	4,5		a
8	<i>Hedyotis amphiflora</i> Hance	An điền hoa rộng	Lp	6,1		a,b
9	<i>Hedyotis auricularia</i> L.	An điền tai	Th	3,1	M	a,b
10	<i>Hedyotis contracta</i> Pitard	An điền ngắn	Lp	6,1		a
11	<i>Hedyotis effuse</i> Hance	An điền tràn	Lp	6		b
12	<i>Hedyotis hedyotideia</i> (DC.) Merr.	An điền	Ch	4,4	M	a,b
13	<i>Hedyotis hirsute</i> (L.f.) Spreng	An điền lông	Ch	2		a,b
14	<i>Hedyotis philippinensis</i> (Spreng.) Merr. ex C. B. Robins.	An điền philipin	Ch	4		a
15	<i>Hedyotis piculifera</i> (Pitard) T. N. Ninh	An điền nón	Lp	6		a,b
16	<i>Hedyotis trinervia</i> (Retz.) Roem. & Schult.	An điền gân	Lp	3,2		b
17	<i>Ixora coccinea</i> L.	Đơn đỏ	Na	4	M,Or	a,b
18	<i>Ixora diversifolia</i> Wall. ex Hook. f. var. <i>flexilis</i> Pitard	Trang dụ	Na	4,5	Or	a,b
19	<i>Ixora henryi</i> H. Lev.	Mẫu đơn henry	Na	6,1	Or	a
20	<i>Ixora krewanhensis</i> Pierre ex Pitard	Trang thanh	Mi	6,1		a,b
21	<i>Lasianthus annamicus</i> Pitard	Xú hương trung bộ	Na	6		a,b
22	<i>Lasianthus chevalierii</i> Pitard	Xú hương chevalli	Na	6		a
23	<i>Lasianthus dinhensis</i> Pierre ex Pitard	Xú hương núi đỉnh	Na	4,5		b
24	<i>Lasianthus langkoensis</i> (Drake) Pitard	Xú hương làng cốc	Na	6		b
25	<i>Lasianthus rhinocerotis</i> var. <i>pedunculata</i>	Xú hương có cọng	Na	6		a,b
26	<i>Lasianthus wallichii</i> Wight	Xú hương oa-lích	Na	4,2	M	a,b
27	<i>Morinda tomentosa</i> Heyne in Roth	Nhàu nhuộm	Mi	4,2	M,Nhu	a,b
28	<i>Morinda trichophylla</i> Merr.	Nhàu lá có lông	Lp	6,1		a,b
29	<i>Morinda umbellata</i> L.	Mật quỉ	Lp	3,1	M,Nhu	a,b
30	<i>Mussaenda cambodiana</i> Pierre ex Pitard	Bướm cam bột	Lp	4,5	M,Ed	a,b
31	<i>Mussaenda dehiscens</i> Craib	Bướm bạc tự khai	Mi	4,4	M	a
32	<i>Mussaenda densiflora</i> Li	Bướm bạc hoa dày	Lp	6,1		a
33	<i>Mussaenda erosa</i> Champ. ex Benth.	Bướm bạc mòn	Mi	6,1		b
34	<i>Mussaenda frondosa</i> L.	Bướm bạc lá	Mi	4	M	a,b
35	<i>Mussaenda glabra</i> Vahl	Bướm bạc nhẵn	Lp	4		a,b
36	<i>Mussaenda hoaensis</i> Pierre ex Pitard	Bướm bạc biên hòa	Na	6		b
37	<i>Mussaenda macrophylla</i> Wall.	Bướm bạc lá to	Na	6		b

TT	Tên khoa học	Tên Việt Nam	DS	YTĐL	GTSD	PB
38	<i>Mycetia balansae</i> Drake	Lầu cỏ balansae	Na	6		a
39	<i>Mycetia longifolia</i> (Wall. ex Roxb.) K. Schum	Đài tuyến lá dài	Na	4		a,b
40	<i>Myrioneuron pubifolium</i> Pitard	Vạn kinh lá lông	Na	6		a,b
41	<i>Myrioneuron tonkinensis</i> Pitard	Vạn kinh bắc bộ	Na	6		a,b
42	<i>Nauclea officinalis</i> Merr. sec. Phamh.	Huỳnh bá	Me	4,4	M,T	a,b
43	<i>Nauclea orientalis</i> (L.) L.	Gáo vàng	Me	4,2	M,T	a,b
44	<i>Neolamarkia cadamba</i> (Roxb.) Bosser	Gáo trắng	Me	4	M,T	a,b
45	<i>Neonauclea calycina</i> (DC.) Merr.	Kiêng	Me	4,1	T	a,b
46	<i>Neonauclea purpurea</i> (Roxb.) Merr.	Gáo đỏ	Me	4,2	T	a,b
47	<i>Ophiorrhiza amplifolia</i> Drake	Xà căn lá to	Mi	6		a
48	<i>Ophiorrhiza subrubescens</i> Drake	Xà căn hoe	Na	6		a
49	<i>Paederia foetida</i> L.	Mơ lông	Lp	4	M,Ed	a,b
50	<i>Paederia scandens</i> (Lour.) Merr.	Mơ leo	Lp	5,4	M,Ed	a,b
51	<i>Psychotria balansae</i> Pit.	Lầu ba vì	Na	6	M	b
52	<i>Psychotria cephalophora</i> Merr.	Lầu mang đầu	Na	4,1		a
53	<i>Psychotria montana</i> Blume	Lầu núi	Na	4	M	a,b
54	<i>Psychotria pseudo-ixora</i> Pitard	Lầu trang	Na	4,5		a,b
55	<i>Psychotria silvestris</i> Pitard sec. Phamh.	Lầu rừng	Na	6		a,b
56	<i>Psychotria thorelii</i> Pitard	Lầu thorel	Na	4,5		a
57	<i>Psychotria yunnanensis</i> Hutch.	Lầu vân nam	Na	6,1		a,b
58	<i>Psychotria serpens</i> L.	Lầu bò	Lp	4,1	M	a,b
59	<i>Psychotria rubra</i> (Lour.) Poit.	Lầu đỏ	Mi	4	M	a,b
60	<i>Randia henryi</i> E. Pritz.	Găng gai heny	Mi	6,1		a,b
61	<i>Randia spinosa</i> Blume	Găng trâu	Mi	4	M,Mp	a,b
62	<i>Tarenna collinsae</i> Craib	Trèn colin	Me	4,5		a,b
63	<i>Tarenna disperma</i> (Hook. f.) Pitard	Trèn hai hột	Me	4,2	T	a
64	<i>Tarenna latifolia</i> Pitard	Trèn lá rộng	Me	6	T	a,b
65	<i>Tarenna</i> sp.	Trèn	Mi			b
66	<i>Uncaria homomalla</i> Miq.	Vuốt đồng	Lp	4	M	a
67	<i>Uncaria laevigata</i> Wall. ex G. Don	Câu đặng gân nhẵn	Lp	4,2	M	b
68	<i>Uncaria macrophylla</i> DC.	Câu đặng lá to	Lp	4,2	M	a,b
69	<i>Uncaria sessilifructus</i> Roxb.	Vuốt quả không cuống	Lp	4,2	M	b
70	<i>Wendlandia tonkiniana</i> Pitard	Hoắc quang bắc bộ	Na	6		a,b
71	<i>Wendlandia tinctoria</i> (Roxb.) DC.	Hoắc quang nhuộm	Mi	4,2	M,Nhu	a,b

Ghi chú: - DS (Dạng sống): Cây chồi trên (Ph); Cây chồi một năm (Th), Cây chồi sát đất (Ch); Cây chồi trên leo (Lp); Cây chồi trên nhỏ (Na); Cây chồi trên vừa (Mi); Cây chồi trên lớn (Me).

- YTĐL (Yếu tố địa lý): 2. Liên nhiệt đới, 3.1. Cổ nhiệt đới châu Á và châu Úc; 3.2. Nhiệt đới châu Á và châu Phi, 4. Nhiệt đới Châu Á: 4.1. Đông Dương - Malêzi; 4.2. Lục địa châu Á nhiệt đới; 4.4. Đông Dương - Nam Trung Quốc; 4.5. Đông Dương; 5.4. Đông Á, 6. Cận đặc hữu; 7. Cây trồng; 8. Chưa xác định.

- GTSD (Giá trị sử dụng): M: Cây làm thuốc, Ed: Cây ăn được; Or: Cây làm cảnh; cây cho độc (Mp); cây cho gỗ (T).

- Phân bố (PB): a. Châu Hoàn; b. Diên Lâm.

2. Phân bố loài trong các chi

Kết quả nghiên cứu thống kê số lượng loài của các chi của họ Cà phê (Rubiaceae) được thể hiện qua bảng 2.

Bảng 2

Sự phân bố số lượng loài trong các chi của họ Cà phê

Chi	Số loài	Tỷ lệ (%)
<i>Hedyotis</i>	11	15,49
<i>Psychotria</i>	9	12,68
<i>Mussaenda</i>	8	11,27
<i>Lasianthus</i>	6	8,45
<i>Ixora, Tarenna, Uncaria</i>	4	5,63
<i>Morinda</i>	3	4,23
<i>Mycetia, Myrioneuron, Nauclea, Neonauclea, Ophiorrhiza, Paederia, Randia, Wendlandia</i>	2	2,82
<i>Adina, Aidia, Canthium, Coffea, Fagerlindia, Neolamarkia</i>	1	1,41

Bảng trên cho thấy, trong số 22 chi của họ Cà phê thì số lượng loài phân bố trong mỗi chi là không đều nhau, chi *Hedyotis* đa dạng nhất tại khu vực nghiên cứu với 11 loài (chiếm 15,49% tổng số loài), tiếp đến là chi *Psychotria* với 9 loài chiếm 12,68%; chi *Mussaenda* với 8 loài (11,27%), tiếp sau đó là chi *Lasianthus* với 6 loài chiếm 8,45%, các chi *Ixora, Tarenna, Uncaria* cùng có 4 loài chiếm 5,63%, chi *Morinda* có 3 loài chiếm 4,23%, các chi *Mycetia, Myrioneuron, Nauclea, Neonauclea, Ophiorrhiza, Paederia, Randia, Wendlandia* cùng có 2 loài chiếm 2,82% và các chi còn lại đều có 1 loài chiếm 1,41%.

3. Đa dạng về dạng sống

Dạng sống nói lên bản chất sinh thái của hệ thực vật cũng như các hệ sinh thái khác. Khi phân tích phổ dạng sống của họ Cà phê ở khu vực nghiên cứu theo hệ thống phân loại của Raunkiaer (1934) [6] với 3 kiểu dạng sống thuộc nhóm cây chồi trên (Ph), nhóm cây chồi sát đất (Ch) và nhóm cây chồi một năm (Th), kết quả được thể hiện qua bảng 3.

Bảng 3

Các nhóm dạng sống của các loài cây họ Cà phê

Dạng sống	Cây chồi trên (Ph)	Cây chồi sát đất (Ch)	Chồi một năm (Th)
Số loài	65	5	1
Tỷ lệ(%)	91,55	7,04	1,41

Qua bảng 3 cho thấy, trong các nhóm dạng sống thì nhóm cây chồi trên (Ph) chiếm ưu thế với 65 loài (91,55%), chúng chủ yếu thuộc 4 dạng chính như: cây chồi trên leo (Lp), cây chồi trên nhỏ (Na), cây chồi trên vừa (Mi) và cây chồi trên lớn (Me), thuộc các chi như: *Adina, Canthium, Ixora, Lasianthus, Mussaenda, Mycetia, Myrioneuron, Nauclea, Psychotria, Tarenna*. Tiếp đến là nhóm dạng sống cây chồi sát đất (Ch) với 5 loài (7,04%) và nhóm cây chồi 1 năm (Th) với 1 loài (1,59%). Như vậy, nhóm cây chồi trên (Ph) chiếm ưu thế. Họ Cà phê là một họ lớn, phân bố rộng ở các vùng nhiệt đới và cận nhiệt đới, các loài trong họ này tham gia vào cấu trúc chính của thảm thực vật.

4. Đa dạng về giá trị sử dụng

Giá trị sử dụng các loài họ Cà phê ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lãm được thống kê dựa theo các tài liệu của Võ Văn Chi (2012) [1], Trần Ngọc Ninh (2005) [5], Trần Đình Lý và cộng sự (1993) [4] (bảng 4).

Giá trị sử dụng của các loài cây họ Cà phê (Rubiaceae)

TT	Giá trị sử dụng	Số loài	Tỉ lệ (%)
1	Cây cho nhuộm	3	4,23
2	Cây ăn được	5	7,04
3	Làm thuốc	27	38,03
4	Cây cho gỗ	9	12,68
5	Cây cho công dụng khác (cho độc, làm cảnh)	4	5,63

Kết quả nghiên cứu đã thống kê được 34 loài cho giá trị sử dụng chiếm 47,89% tổng số loài. Trong đó, nhóm cây làm thuốc với 27 loài chiếm tỷ lệ cao nhất (38,03%); cho gỗ với 9 loài chiếm 12,68%; cây ăn được với 5 loài (chiếm 7,04% tổng số loài), cây cho nhuộm với 3 loài chiếm 4,23% và cây cho công dụng khác với 4 loài (chiếm 5,63%). Như vậy, nhóm cây làm thuốc chiếm ưu thế, trong họ Cà phê có rất nhiều loài cây thuốc quý như: *Morinda umbellata* L., *Morinda tomentosa* Heyne in Roth,... được sử dụng nhiều để làm thuốc so với các loài trong hệ thực vật Việt Nam [1].

5. Đa dạng về yếu tố địa lý

Trong 71 loài của họ Cà phê ở hai xã Châu Hoàn và Diên Lãm có 70 loài đã xác định được yếu tố địa lý còn 1 loài chưa đủ thông tin. Yếu tố nhiệt đới châu Á chiếm tỷ lệ lớn nhất 39,41% với 35 loài, tiếp đến là yếu tố cổ nhiệt đới 3 loài chiếm 4,23%, yếu tố ôn đới với 2 loài chiếm 2,82%, yếu tố liên nhiệt đới, yếu tố cây trồng và yếu tố chưa xác định cùng với 1 loài chiếm 1,41%. Ngoài ra yếu tố đặc hữu chiếm tỷ lệ khá cao với 39,44% (28 loài).

III. KẾT LUẬN

Đã xác định được 71 loài, 21 chi của họ Cà phê ở Châu Hoàn và Diên Lãm thuộc khu BTTN Pù Huống Nghệ An, trong đó xã Châu Hoàn có 60 loài, Diên Lãm có 56 loài.

Các chi đa dạng nhất của họ Cà phê tại khu vực nghiên cứu là *Hedyotis* với 11 loài, *Psychotria* với 9 loài, *Mussaenda* với 8 loài, *Lasianthus* với 6 loài và chi *Ixora*, *Tarenna*, *Uncaria* cùng có 4 loài.

Dạng sống của các loài họ Cà phê ở địa điểm nghiên cứu có 3 nhóm dạng sống chính là nhóm cây chồi một năm (Th) chiếm 54,17%; nhóm cây chồi trên (Ph) chiếm 16,67%, cây chồi sát đất (Ch) chiếm 22,92%.

Các loài cây họ Cà phê ở khu vực nghiên cứu có nhiều giá trị sử dụng khác nhau, trong đó cây được dùng làm thuốc chiếm ưu thế với 27 loài, cho gỗ 9 loài, cây ăn được với 5 loài, cho nhuộm 3 loài, cho công dụng khác 4 loài.

Họ Cà phê ở khu vực nghiên cứu có 4 yếu tố chính là yếu tố nhiệt đới chiếm 54,93%; yếu tố ôn đới chiếm 2,82%, yếu tố đặc hữu chiếm 39,44%, yếu tố cây trồng và yếu tố chưa xác định cùng chiếm 1,44%.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. **Võ Văn Chi**, 2012. Từ điển cây thuốc Việt Nam, Nxb. Y học, Hà Nội, Tập 1-2.
2. **Phạm Hoàng Hộ**, 2000. Cây cỏ Việt Nam, Nxb. Trẻ, Tp Hồ Chí Minh, Quyển 2.
3. **Đỗ Tất Lợi**, 1999. Những cây thuốc và vị thuốc Việt Nam. Nxb. KHKT, Hà Nội.

4. **Trần Đình Lý và cs**, 1993. 1900 loài cây có ích ở Việt Nam. Nxb. Thế giới.
5. **Trần Ngọc Ninh**, 2005. Rubiaceae, Danh lục các loài thực vật Việt Nam, Nxb. Nông nghiệp, Hà Nội, tập 3: 151-153.
6. **Pitard in Lecomte.**, 1923. Flore Générale de L'Indo-Chine, Paris, 3: 44-53.
7. **Raunkiaer, C**, 1934. Plant life forms, Clarendon, Oxford.
8. **Chen Tao**, 2003. "Rubiaceae". Flora of China, Science Press, Beijing, and Missouri Botanical Garden Press, St. Louis.
9. **Nguyễn Nghĩa Thìn**, 2008. Cẩm nang nghiên cứu đa dạng sinh vật. Nxb. Nông nghiệp, Hà Nội.

**DIVERSITY OF THE FAMILY RUBIACEAE IN CHAU HOAN
AND DIEN LAM COMMUNES IN PU HUONG NATURE RESERVE,
NGHE AN PROVINCE, VIETNAM**

NGUYEN THANH TU, PHAM HONG BAN, DO NGOC DAI
SUMMARY

Present paper deals with documentation of family Rubiaceae in Chau Hoan and Dien Lam communes of Pu Huong Nature Reserve, Nghe An province. Surveys were carried out during the year 2014 to 2015. Total 71 species belonging to 22 genera of Rubiaceae were collected and identified. *Hedyotis*, *Psychotria*, *Mussaenda*, *Lasianthus*, *Ixora*, *Tarenna*, *Uncaria* were found the most dominant genera. The number of useful plant species of the Rubiaceae is categorized as follows: 27 species as medicinal, 5 edible, 9 timber yielding and 4 species for other purposes. For the Rubiaceae in Chau Hoan and Dien Lam, tropical elements accounted for the largest proportion (54.93%) and endemic elements (39.44%).